

Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században

Baranya megye birtokviszonyai a török uralom után teljesen átalakultak. A török előtti birtokos családok részben kihaltak, részben nem rendelkeztek kellő bizonyítékkal, hogy a földbirtokukat visszakaphassák. A megye területét 1696 után gyakorlatilag újra felosztották, ám ez igen sok viharral járt. Az is előfordult, hogy az uralkodó ugyanazokat a községeket többször, több birtokosnak is eladományozta. Így érthető, hogy a birtokviszonyok csak a XVIII. század első harmadára rögzültek. Bár a XVIII. század közepére kialakult példát főúri magántulajdonú, egyházi, kamarai és közalapítványi uradalmakra, de e csoportok sem voltak egységesek. A magánuradalmak nagyságukban különböztek, az egyházi birtokok négyféle uradalomhoz tartoztak, a közalapítványi uradalmak pedig természetükből adódóan mutattak változatos képet.

A kamarai kezelésről is elmondhatjuk, hogy ahány, annyiféle. Baranya megyében átmenetileg kerültek kamarai kezelésbe az uradalmak, mikor a birtok visszaszállt az uralkodóra. A legegyszerűbb eset az, mikor egy birtokos család kihalása miatt került az uradalom kamarai kezelésbe, az új tulajdonos birtokba lépéséig, de akkor is a kamara kezelte az uradalmakat, amikor a török uralom után Baranya elnéptelenedett vidéke, mint hadizsákmány az uralkodóé lett, vagy a szerzetesrendek feloszlatása után, mikor az uradalmak az uralkodó rendelkezése miatt jutottak új tulajdonba. Ezek – bár mindegyiket „kamarai uradalomnak” nevezték – helyzete, gazdálkodása, igazgatása alig-alig hasonlított egymáshoz.

Baranya megyében a török 1686. évi kiűzése után az elosztásra váró földbirtokokat átmenetileg a kamara kezelte. A kamarai igazgatás ebben az időben nagy szigorral próbált úrrá lenni a zilált viszonyokon. Uradalmi személyzet csak 1-2 főből állott, de a tisztartó, az ispán teljhatalmú uraknak számítottak. A községek lakói például évekkal később is, rettegve emlegették „Vogner Kristóf” kamarai tisztartót, akire többek között a mágocsi és bikali uradalom irányítása volt bízva. 1786-ban a feloszlattott szerzetesrendek uradalmi szintén kamarai kezelésbe kerültek, de ez helyi szinten nem sok változást jelentett. Az uradalmak ispánjai, tisztartói megmaradtak hivatalukban, a kamarai igazgatás csupán a felsőbb irányítást váltotta fel. A bikali uradalmat például a Petrovszky család fiúágon való kihalása miatt kezelte a kamara, az új gazdára váró uradalomnál a kamara érdekeltsége minimális volt, ezért az uradalom lakói a kamarai időszakra mint sötét korszakra emlékeztek vissza, amely szétzilálta az uradalom működésének rendjét.

Az 1700-as évek elejétől apránként, az adományozásokkal párhuzamosan egyre több magánuradalom jött létre. Az uradalmak területe ekkor még igen képlékeny volt, egymást érték a birtokperek, határsértések. A nagyobb uradalmak azonban már elég jól elkülönültek, és ha voltak is változások 1-2 község esetében, a magánuradalmak kiterjedése mintegy 250 évig alig változott.¹ Szembetűnő viszont, hogy a XVIII. század elején adományt kapott birtokosok a század közepére szinte mind lecserélődtek. A dombóvári² uradalom volt az egyik legkorábbi adomány, amit herceg *Eszterházy Pál* kapott. *Caprara Aeneis* a siklói uradalmat³, *Savoyai Jenő*

¹ Nagyobb területi változás a bellyei és dárdai uradalomban történt, a trianoni békeszerződés után.

² A dombóvári uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Ág, Csikóstöttös, Gerényes, Hörnyék, Jágónak, Kaposszekcső, Kisvaszar, Mekényes, Meződ, Ráckozár, Sásd, Tarrós, Tékes, Tótfű, Vásárosdombó, Váznok.

³ A siklói uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Adorjás, Cún, Dióviszló, Drávacséhi, Drávacsépehy, Drávapalkonya, Drávapiski, Drávaszabolcs, Drávaszerdahely, Gyűd, Harkány, Ipacsfa, Kémes, Kisharsány, Kőrös, Kovácsida, Márfa, Nagyarsány, Nagytótfalu, Rádfalva, Siklós, Szaporca, Terehegy, Tésénfa.

herceg a bellyeit⁴, *Batthyány Ádám* a bolyit⁵, *Veteráni János* és *Frigyes* a dárdait⁶, *Puchheim* grófnő az üszögit⁷, *Preiner Sigefrid Kristóf* a szentlőrinci⁸ uradalmat kapta. A XVIII. század közepére az említett birtokok közül az üszögi, a siklósi, és az előzőleg Traun birtokában lévő sellyei⁹ uradalmak a Batthyány család birtokába kerültek, a dárdai és a szentlőrinci uradalom nagy része az Eszterházy családnak lett, a bellyei uradalom pedig királyi birtokká vált. Tehát birtokos váltás csupán két (a bolyi és a dombóvári) uradalomnál nem volt, ezeknél viszont más szempontból történt változás. A két uradalom tulajdonosa, a Batthyány család és az Eszterházy család javaikhoz még más birtokokat is szereztek, és így ezek egy nagyobb rendszer részei lettek, hozzátevé, hogy e két családnak szinte az egész ország területén voltak földbirtokai. Így történt Baranya megyében az a furcsaság, hogy a földbirtokok osztódása helyett a földbirtokok összevonódtak. Igaz, az egyes uradalmakat általában külön-külön kezelték, de előfordult például a Batthyány család esetében, hogy egy uradalmi központból (Siklósról) irányították a Baranya megyei sellyei, üszögi, és a Somogy megyei mozsói, somodori uradalmukat is. A bellyei uradalmat Mária Terézia a lányának, Mária Krisztinának adományozta, tőle Károly Lajos főherceg örökölte, aki a birtokokból már a XIX. század első felében hitbizományt alapított. Legidősebb fia, Albrecht főherceg után Frigyes főherceg örökölte a hitbizományt, melynek utolsó örököse Albrecht Ferenc főherceg volt. Ez az uradalom szintén egy nagyobb jószágkormányzóság része lett, miután a trianoni békeszerződéssel a Dráván túli területek a Szerb-Horvát-Szlóven Királysághoz (1929-től Jugoszlávia) kerültek. A „csonkabellyei” uradalom központja ekkor Magyaróvár (ma Mosonmagyaróvár) lett.

Baranya megyében a XVIII. század második felére kialakult uradalmak áttekintésekor szembetűnő, hogy nagyságukat tekintve két főbb csoportba sorolhatók: egyrészt nagy kiterjedésű uradalmak, melyek több megyére kiterjedő birtokrendszer részei, vagy egészen kicsi, csupán 2-3 község területén fekvő uradalmak voltak.¹⁰ A kisebb uradalmak gyakrabban cseréltek gazdát, és az uradalom kiterjedésében is többször volt változás. A Petrovszky család például a XVIII. század közepére a Mindszenti uradalomhoz¹¹ a bikali és az orszlói uradalmat is megszerezte, így ők e különálló uradalmakat egyként kezelték. A jezsuiták görccsonyi uradalma és az eredetileg Preiner család birtokában lévő Baksa¹² és környéke a Mihálovics család kezében egyesült az 1790-es években.

⁴ A bellyei uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Baranyabán, Baranyakisfalud, Baranyaszentistván, Baranyavár, Bellye, Csúza, Dályok, Darázs, Hercegmárok, Hercegszabar, Hercegszőlős, Izsép, Jenőfalva, Kiskőszeg, Kopács, Kő, Laskó, Lippó, Lőcs, Majs, Nagybodolya, Nagynyárad, Pélmonostor, Sárók, Sepse, Várdaróc, Villány, Vörösmart.

⁵ A bolyi uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Áta, Belvárd, Birján, Borjád, Hidor, Ivánbattyán, Kisbudmér, Kisgyula, Kisherend, Kisjakabfalva, Kiskassa, Kistótfalu, Lóthárd, Misleny, Nagybudmér, Németboly, Németpalkonya, Nyomja, Olasz, Pécsdevecser, Peterd, Rácpetre, Ráctóts, Szőkéd, Villánykövesd, Virágos, Vókány.

⁶ A dárdai uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Alsószentmárton, Benge, Beremend, Bezede, Bolmány, Dárda, Égyházasbajsa, Gordisa, Illocska, Ivándárda, Kácsfalva, Karancs, Kásád, Lapánca, Laskafalu, Magyarbóly, Matty, Németmárok, Old (Újtó), Petárda, Pócsa, Torján.

⁷ Az üszögi uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Alsóegerszeg, Babarcszölős, Bisse, Csarnóta, Dencsháza, Egerág, Gerde, Hásságy, Hegyszentmárton, Hernádfa, Katádfa, Kiskozár, Magyar-szentiván, Monyorosd, Okorág, Pécsbagota, Pécsudvard, Rugásd, Siklósbodony, Szava, Szemely, Tengeri, Turony, Vásárosszentgál.

⁸ A szentlőrinci uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Becefa, Boda, Botyka, Cserdi, Csonkamindszent, Dinnyeberki, Helesfa, Kacsóta, Kispeterd, Monosokor, Nagypeterd, Nagyváty, Nyugot-szenterzsébet, Rónádfa, Rózsafa, Szentdénes, Szentlőrinc.

⁹ A sellyei uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Gilvánfa, Kákics, Kisasszonyfa, Kiscsány, Kistapolca, Komló, Marócsa, Mecsekjános, Nagycsány, Ócsárd, Oszró, Pázdány, Sellye, Siklónagyfalva, Sósvertike, Szopok, Zaláta.

¹⁰ *Marie-Francoise Vajda* „L'administration comitale en Hongrie sous Marie-Therese: entre absolutisme et dualisme” Kézirat. 2001. dolgozatában alaposan megvizsgálta e kérdést, és *Pálffy Ilona* Hl.: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle, 1933. 12. sz. 972-988. old.

¹¹ A Mindszenti és Bikali uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Baranyaszentgyörgy, Bikal, Drávaiványi, Felsőmindszent, Gyümölcsény, Hegyhátmárok, Köblény, Szalatnak, Szatina, Szentkatalin, Tormás.

¹² Baksai uradalom községei az 1767. évi állapot szerint: Baksa, Keménygadány, Magyarmeceke, Magyartelek, Ózdfalu, Regeny, Téseny.

A nagyobb területen lévő uradalmak esetében a birtokos változás inkább csak családon belül zajlott, így lett például Batthyány Júlia 1850-ben Montenuovo Vilmos Albert herceggel kötött házassága révén a Batthyány család bolyi uradalma „Batthyány-Montenuovo család bolyi uradalma”. Ha megvizsgáljuk, mennyiben értékelték az uradalomhoz tartozó községek a tulajdonos váltást, vagy akár azt, hogy mekkora volt a kiterjedése az illető uradalomnak, azt láthatjuk, hogy a döntő különbség abban rejlik, hogy mennyire volt jelen a birtokos az uradalomban. Nem mindegy például, hogy a birtokos az uradalma területén élt, vagy esetleg a megyeszékhelyen, Pécsen, vagy más megyében, ahol szintén volt birtoka. A helyben lakó birtokosok lényegesen rugalmasabban tudták birtokaik kezelését irányítani, mint ott, ahol központi utasításokat hajtottak végre.

Baranya megye uradalmi között igen jelentős helyet foglaltak el az egyházi birtokok. A pécsi egyházmegye a török uralom után kemény harcot vívott, hogy birtokait visszakapja, és bár talán a püspökség és a káptalan tudta okmányokkal, összeírásokkal bizonyítani, hogy mely birtokok voltak tulajdonában, azok megszerzése nekik sem volt egyszerű. Több mint 30 év telt el, mire a pécsi egyházmegye birtokviszonyai rendeződtek, ám a pécsi papságnak szóló adománylevélben (1702) szereplő községeknek csupán a 60 %-át tudták ténylegesen elfoglalni.¹³ Az adománylevélben ugyanis bőven szerepeltek olyan községek, melyeket az uralkodó már előzőleg eladományozott, és a már birtokban lévőek felszólalásai, tiltakozásai miatt a beiktatás nem történhetett meg. További problémát jelentett a pécsi egyházmegyének adományozott birtokok püspöki, káptalani, szemináriumi és székesegyházi birtokokra való elkülönítése.¹⁴ A négyféle tulajdon négyféle jellegű adományt adott az uradalomnak. A szemináriumi uradalom haszna közvetlenül a papnevelde céljait szolgálta, és ez a gazdálkodásban is tükröződött.¹⁵ Inkább törekedtek a házi, majorsági kezelésre, hogy a papnevelde szükségleteit megtermeljék. A káptalani birtokok esetében viszont inkább pénzjövedelemre volt szükség, hogy azt a káptalan tagjai között a meghatározott arány szerint eloszthassák. A káptalan birtokirányítására is jellemző volt, hogy működött a tisztiszék fóruma. A gazdasági tisztek bizonyos időközönként (hetente, havonta) tisztiszéket tartottak. A birtokos meghatalmazottja, a főtiszt vagy jószágkormányzó és az uradalom közvetlen irányításával foglalkozó tisztartók, számtartók, ispánok, kasznárok ilyen alkalommal beszéltek meg a konkrét gazdasági teendőket.

A XVIII. század közepére a szerzetesrendeknek is sikerült visszaszerezniük a baranyai birtokaikat. A pálosok a négy községből álló mágocsi uradalmat, a jezsuiták az egy községből álló göröcsönyi, míg a budai apácák az öt községből álló vajszlói uradalmat birtokolták. A szerzetesrendek birtokai közül nagyságát és tekintélyét illetően is kiemelkedett a bencés apátság nagy múltú pécsváradi uradalma. A szerzetesrendek gazdálkodására döntő hatással volt, hogy az uradalom területén, vagy közelében éltek-e a szerzetesek. A pálosoknak a régi györgyéni (Mágoics melletti) kolostoruk elpusztult, de pécsi rendházukat szépen benépesítették. Ennek következménye volt az az 1735-ben kötött, igen korai úrbéri szerződés, amit Mágoics és Hajmás lakóival kötöttek. A község lakosaitól igen kevés mezői munkát kívántak, viszont minden egyházi és pálos ünnepre meghatározott vadat kellett lőniük, így gazdagítva az ünnepi asztalt. Egész más jellegű kötelezettségük volt a pécsváradi jobbágyoknak, ahol a bencés apát ugyan visszatért az apátsági birtokra, ám bencés szerzetes egy sem jött vele. A pécsváradi apátságnak nem volt majorsági földje, az egész földterület jobbágytelkekre volt

¹³ A baranyai egyházi birtokok nagysága országosan is figyelemre méltó volt. A pécsi püspök a 36. a pécsi káptalan a 46. volt a legtöbb földet birtoklók sorában az 1925. évi gazdacímter adatai szerint. Ha pedig a pécsi egyházmegye összes birtokát összeadnánk, az 1925. évi adat szerint 54 391 kh-as birtok a 9. helyen állna.

¹⁴ A pécsi egyházmegye birtokait végül 1736-ban osztották el a négy uradalom között. Püspöki uradalom: Császa, Geresd, Himesháza, Hosszúhetény, Kárász, Kátoly, Kölked, Láncsók, Magyareregny, Martonfa, Mohács, Nagypád, Nagypall, Püspökbogád, Püspöklak, Püspökmárok, Püspöknádasd, Püspökszenterzsébet, Szárász, Szászvár, Szellő, Vékény. Káptalani uradalom: Abaliget, Bakonya, Bánfa, Bicsérd, Bogdása, Cserkút, Garé, Hetvehely, Hircs, Kemse, Kisszentmárton, Kisvarjas, Kővágószőlős, Kővágóóttős, Luzsok, Magyarürög, Mecsekrákos, Patacs, Piskó, Sumony, Vejtő, Velény, Zók. Szemináriumi uradalom: Bános, Barátúr, Bosta, Egyházbér, Felsőegerszeg, Husztót, Keszű, Kisbodolya, Kisdér, Kovácsszénája, Kökény, Magyarhertelend, Mecsekszakál, Németszék, Orfű, Szilvás, Szőke, Tekerés. Székesegyházi uradalom: Magyarsarlós, Magyarszék, Málom, Mánfa, Mecsekpölöske, Mecsekszabolcs, Németi, Pécsbudafa, Pogány, Somogy, Szalánta.

¹⁵ Horváth István püspöki és káptalani levéltáros szíves közlése alapján.

felosztva. A robotra az apátnak általában nem volt szüksége, így azt az uradalom területén lévő községekben megválthatták. A Pécsváradon élő jobbágyok azonban rosszul jártak, mivel őket nemcsak a várkert gazolására rendelték esetenként, hanem a templom építkezésén is erükön felül kellett részt venniük.

A szerzetesrendek eltörlése a baranyai uradalmak életében is lényeges változást okozott. A jezsuiták, pálosok, bencések elvesztették uradalmaikat, de ez az uradalmak életében nem egyszerű tulajdonosváltást jelentett. Az uradalmak tulajdonosa, kezelője és haszonélvezője szétvált, ezáltal feloldhatatlan ellentmondásos viszony keletkezett.

A hasznos munkát nem végző, szemlélődő szerzetesrendek felszámolása az 1770-es évek-től napirenden. A különböző rendeket nem egy időpontban törölték el, sőt, az is előfordult, hogy ugyanannak a rendnek a birtokait sem egyszerre vették el. Erre jó példa a bencések pécsváradai apátsága. A bencés rend eltörlésére ugyan csak 1786-ban került sor, a pécsváradai apátság mégis már 1779-ben a Helytartótanács kezelésébe került. Minthogy a bencés szerzetesek a török uralom után egyáltalán nem tértek vissza Pécsváradra, Eltz Kempenich pécsváradai bencés apát 1779. június 27-én bekövetkezett halálával az apátság nemcsak jogilag, hanem ténylegesen is megüresedett. Ezért dönthetett úgy Mária Terézia, hogy az apátság uradalmát a Budai Tudományos Egyetemnek ajándékozta, létrehozva ezzel az egyetemi alapot.¹⁶ Ugyanez a sajtáságos helyzet magyarázhatja azt is, hogy 1802-ben, amikor a bencés rend visszakapta birtokait, a pécsváradai apátsági birtokok továbbra is megmaradtak az egyetemi alap tulajdonában.¹⁷

A mágocsi uradalom¹⁸ birtokai a vallásalap tulajdonába kerültek, minthogy II. József 1782-ben több más szerzetesrend eltörlése mellett felosztatta a pálos férfirend összes rendházát, s a rendek birtokaiból létrehozta a vallásalap vagyónát.¹⁹ Ugyancsak a vallásalapot gazdagította a budai apácák vajszlói uradalma is²⁰. Az 1774-ben felosztott jezsuiták vagyona részben a tanulmányi, részben az egyetemi alaphoz került, a görcsönyi uradalom mégsem jutott egy alap tulajdonába sem, mivel eladták.

A felosztott Baranya megyei szerzetesrendek birtokai tehát kétféle alaphoz kerültek, az egyetemi és a vallásalaphoz. A harmadik alap a tanulmányi alap volt és mindhármat összefoglalóan közalapítványnak nevezték. Volt még egy negyedik, kisebb alap is a Teréziánium, melynek fő vagyona a bátai, volt bencés uradalom volt. E négy alap közalapítványnak való nevezésében rejlik az alapítványi javak egyik alapvető ellentmondása. A négy különböző célra rendelt alap jövedelmét ugyanis külön kellett kezelni, ám a birtokok kezelése úgy a felsőbb, mint az alsóbb szinten, az alapok fajtájára való tekintet nélkül, mindig egységesen történt. A jövedelmek elvileg kerülhettek csak az alapok különböző pénztáraiba, hiszen a négy alap jövedelméből fedezni kellett a birtokok fenntartásával, kezelésével kapcsolatos kiadásokat, valamint a birtokokra háruló közterheket (adót, kegyúri terheket) is.²¹ Ezek a kiadások pedig osztatlanul terhelték a közalapítványi vagyont.

Az egész országot behálózó közalapítványi birtok ugyanis területi alapon volt felosztva kerületekre, mely kerületek mindegyike több szerzetesrend uradalmából állt, és így természetes, hogy majdnem mindegyikhez két-három vagy akár mind a négy alap birtokai tartoztak.²² Az 1793-ban létrehozott pécsváradai kerülethez a Baranya megye közalapítványi (vallás és

¹⁶ *Felhő Ibolyn–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* Budapest, 1961. 324., 331. old. Mária Terézia az egyetemi alapot az 1780. március 25-i rendeletével hozta létre.

¹⁷ A Pécsváradai egyetemi alapítványi uradalmak 1793-ban: Pécsváradai uradalom: Berkesd, Ellend, Hird, Kékesd, Pécsvárad, Pereked, Pusztakisfalú, Romonya, Szilágy, Vasas, Zengővárkony. Bzsocki uradalom: Apátvarasd, Fazekasboda, Feked, Lovászhetyény, Palotabozsok, Rácmecke, Szebény, Szűr, Véménd. Babarci (Versendi) uradalom: Babarc, Kisnyárad, Liptód, Maráza, Máriakéménd, Monyoród, Szajk, Szederkény, Versend.

¹⁸ A Mágocsi vallásalapítványi uradalom községei 1793-ban: Baranyajenő, Mágocs, Nagyhajmás, és a Tolna megyei Harc.

¹⁹ *Kisbán Emil: A magyar Pálosrend története.* II. köt. Budapest, 1940. 429. old.

²⁰ A Vajszlói vallásalapítványi uradalom községei 1793-ban: Baranyahídvég, Besence, Páprád, Sámód, Vajszló.

²¹ *Felhő – Vörös* i.m. 487. old.

²² Mint például egy időben a Pécsváradai kerülethez mind a négy alap birtokai is tartoztak.

egyetemi alap) uradalmain kívül a Tolna megyei szekszárdi egyetemi alap uradalma és a dunaföldvári tanulmányi alap uradalma is tartozott. 1895-ben a pécsvárad kerülethez csatolták a somlyóvásárhelyi kerület Veszprém, Zala, Vas, Győr megyei uradalmait is. A mai Magyarország területén a legnagyobb kiterjedésű közalapítványi kerület így a pécsvárad kerület lett.

Pécsvárad apátsági uradalmi központból közalapítványi kerületi központ vált, és ez Pécsvárad birtokigazgatási funkciójának megerősödését jelentette. Tehát Pécsvárad, mint mezőváros a közalapítványok megszervezésével egyértelműen nyert. A közalapítványi kerületek létrejöttük a pécsvárad kerület területe az apátsági birtokok területének mintegy négyszeresét jelentette, a 15 000 kh-nyi birtok 60 131 kh-ra nőtt. A későbbi összevonás által a volt somlyóvásárhelyi kerület 33 368 kh-nyi területének idecsatolásával ez összesen 93 499 kh-at tett ki. Ekkora birtokot irányított a főtiszt pécsvárad székhelyéről 1885 után, még ha a birtokok gazdálkodását, igazgatását felsőbb hatóságok határozták is meg. Pécsvárad ezáltal bekeverült az egész ország területére kiterjedő hálózatba, amelynek következményeként az uradalmi tisztviselők az ország különböző területeiről érkezhettek, elköltöztek vagy visszaköltöztek a gyakori átszervezések során.²³ Pécsvárad 1793-tól kezdve mindvégig közalapítványi kerületi központ maradt, sőt, az ország kerületeinek csökkentésével a közalapítványok igazgatásának hierarchikus rendjében jelentősége nőtt. 1848 előtt Pécsvárad egyike volt a nyolc kerületi központnak, 1885-ben már a négy központ egyike. 1916-ban pedig a gazdaságnál ekkor már sokkal jelentősebb erdészet központja lett.

A közalapítványi uradalmak gazdálkodása – jellegükből adódóan – több ponton lényegileg eltért más magán, illetve egyházi uradalmaktól. A döntést hozó központi irányítás a birtokoknak nem tulajdonosa, csak kezelője volt. A tulajdonos, vagyis az alapok nem voltak képviselve a birtokok vezetésében, tehát a vezetőkben tulajdonképpen hiányzott a közvetlen érdekelttség. A helyi viszonyokat ismerő vezetőknek pedig kevés beleszólásuk volt a döntésekbe.

A közalapítványok másik sajátossága létrejöttükből következik, a birtokok nagy területen való elaprózottsága, szétszórtsága volt az, ami a közalapítványi birtokok kezelésének legfőbb problémáját jelentette. A birtokok nem alkottak szerves egységet, melynek gazdálkodását egy uradalomként lehetett volna irányítani. A házi kezelés nem válhatott be a birtokok nagy kiterjedése, valamint a fejlesztések, beruházások teljes elhanyagolása miatt, hiszen a karbantartásra is alig fordítottak gondot. A földbérleti rendszer még az előnytelen fekvésű birtokok művelésére is alkalmas lehetett volna, ám túl sok kötelezettség terhelt az uradalmakat, mint például a kegyúri terhek, valamint az adóterhek aránytalansága.

A pécsvárad közalapítványi kerület uradalmi valamivel kedvezőbb adottságokkal rendelkeztek, mivel a birtokok nem voltak annyira elaprózva, hiszen a pécsvárad bencés apátság birtokai összefüggő területen voltak. Másik előnyét a nagy kiterjedésű erdők jelentették, az erdők művelése még a kedvezőtlen közalapítványi feltételek mellett is működött. Az erdészeti ágazat az uradalmak erőssége volt, itt érvényesülhetett az uradalmi irányítás, szervezethez. Az erdőgazdálkodás nem igényelt igazán robotmunkát, így még az úrbéres viszonyok megszűnte után is jól működött házi kezelésben.

Az uradalmak tulajdonosai, a földesurak, az élet szinte valamennyi területére kiterjesztették gondoskodásukat, különösen 1848 előtt, amíg a jobbágy – földesúri viszony fennállt, ám ez az úrbéres időszak után sem szűnt meg. Kaposi Zoltán írja: „Számunkra elfogadhatónak tűnik Kállay Istvánnak azon értelmezése miszerint a nagybirtok hármassal rendelkezik: a birtokgazdálkodás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás egysége jellemezte a magyarországi XVIII–XIX. századi uradalmakat”.²⁴ Az uradalom működése szempontjából az igazán lényeges a gazdálkodás volt, amint Kállay István írja: „A birtokirányítás három ágazata – birtokgazdálkodás, igazgatás, jogszolgáltatás – közül az irányító szervek a legnagyobb figyelmet az elsőre fordították.”²⁵

²³ 6000/1876 számú VKM rendelet például megtiltotta az írások nősülését, s nemcsak a jövedelem miatt, „hanem a szolgálati viszonyban gyakran szükséges áthelyezések keresztül vitele is megnehezítetik”.

²⁴ Kaposi Zoltán: „Magyarország gazdasági struktúrája (1700–1850). Pécs, 1998. 76. old.

²⁵ Kállay István: A Magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 129. old.

Amint a különféle uradalmak áttekintésénél is kiderült, az uradalmak gazdálkodásának megszervezése közvetlenül hatott lakóinak életére. Az uradalom földterülete 1848 előtt jobbágytelkekre és majorságra oszlott, az utóbbit vagy bérbé adták, vagy majorsági, házi gazdálkodást folytattak rajta. Az uradalom felépítése e kétféle kezelés arányától függött. Amennyiben a majorság nagy területet foglalt el, nagy jelentősége volt a robotnak és a hosszúfuvárnak. Ha azonban a birtokok egészét úrbéres telkek foglalták el, a robotra általában nem volt szükség, azt nem természetben kérték, hanem kedvező feltételekkel meg lehetett váltani, akárcsak a kilencedet. Ha a tulajdonos nem a birtokán élt, az úrbéres korszakban általában nem természetben kérte a kilencedet. A jobbágyokkal úrbéri szerződést kötött, amely mindkét félnek kedvező volt. A jobbágy megszabadult a terhes szolgáltatásoktól, a földesúr pedig pénzhez jutott, nemcsak a jobbágyok váltságából, hanem közvetve úgy is, miszerint kevesebb uradalmi személyzetet kellett alkalmaznia. A XIX. század második felében azokat a birtokokat, melyek távolabbra estek az uradalmi központtól, igyekeztek bérbé adni. A birtokosok elemi érdeke volt ugyanis, hogy a lehető legjobb, legcélszerűbb gazdálkodással a legnagyobb jövedelemre tegyenek szert. A birtokukkal kapcsolatosan saját maguk hozták a döntéseket, esetleg a családülés, ha családi birtokról volt szó.

Az uradalmak 1848 előtti igazgatási funkciója is könnyen belátható, hiszen a jobbágyközségek feletti felügyeletet jelentette például a községi számadások ellenőrzése, a községi bírók kijelölése. Ugyancsak az uradalom igazgatási feladatai közé tartozott az utak, a hidak fenntartása, a tűzvédelem, az árvák ügye, a céhügy, valamint a földmérési, telekkönyvezési munka.²⁶

A községek peres ügyekkel, panaszaikkal ugyancsak az uradalmakhoz fordultak, a bírászkodás 1848-ig első fokon az úriszéken, az uradalom fennhatósága alatt zajlott. Az uradalmi központokban tartott úriszéknek nagy jelentősége volt, még akkor is, ha az úriszéki döntés ellen fellebbezhetek a vármegye törvényszékéhez. A jobbágyok egymás közti tisztázatlan ügyeiket az úriszéken tárgyalták, de úrbéri jellegű panaszaikkal szintén fordulhattak az úriszékhez. Az úriszéken, a vármegye is képviseltette magát, esetenként 5-6 tisztviselő is jelen volt. A pécsváradi apátsági uradalom úriszékének 1767 és 1770 közötti ülésein Baranya vármegye alispánja is részt vett. A „vérhatalommal” rendelkező uradalmak úriszékei nemcsak polgári, úrbéri, hanem büntető ügyekben is ítéltettek, és általában börtönt is tartottak fenn. Az uradalom felügyelte például a siklósi várban, a pécsváradi várban őrzött rabokat, igaz, a rabokról a megyének rendszeres jelentést kellett tenniük.

A kegyuraság révén az uradalmaknak nagy befolyásuk volt a területükön élők vallási életére és az oktatásra. Az uradalmat illette ugyanis a kegyúri jog, mely egyben kötelesség is volt. Ennek értelmében a földesúr kötelessége volt a területén lévő templomok, iskolák fenntartása, esetleg építése, általában olyan formában, hogy az illető község adta a kézi munkát, az uradalom pedig az építőanyagról gondoskodott. A lelkészek, plébánosok és tanítók részére szintén az uradalomnak kellett kiutalni a fajárandóságot és az egyéb terményjárandóságot. Emellett joga volt a plébános személyére a püspöknek javaslatot tenni. A kegyúri jog gyakorlásának érdekes, kicsit szélsőséges példája a szalatkai templomépítés és plébánia esete. Az uradalom birtokosa, Petrovszky Mária csak hogy saját elképzelését megvalósítsa, a püspöki és helytartótanácsi döntés ellenére, amely 1799-ben Köblényt jelölte ki plébániának, a saját költségén Szalatkán építtetett templomot és 1806-ban plébániát alapított. Igaz, a község amennyit nyert a templommal annyit veszített is, mivel egy „jó plébániából” két „rossz” lett.

Az uradalmaknak a községek társadalmi életére gyakorolt hatása különösen az uradalmi központokban volt nyilvánvaló. A tisztartókat, számtartókat, de mint a hajdúlakások is a községet gazdagították. A XVIII. században az uradalmi tisztviselők szinte kivétel nélkül nemesi származásúak voltak, akiknek kapcsolata révén több nemes és magas egyházi méltóságú személy fordult meg keresztelők, esküvők alkalmával. Az úriszék tartásakor hivatalból jött több megyei tisztviselő az uradalom központjába. Az uradalom tisztviselői nemcsak hivatali, hanem baráti és családi kapcsolatba is kerültek a helyi lakosokkal, akik szívesen kérték fel keresztszülőnek az uradalom alkalmazottait. Nyilvánvaló, hogy egy kisebb község esetében mekkora jelentősége van, ha a tanítón és papon, esetleg orvoson kívül az uradalom révén még 4-5 írástudó, tanult ember költözött a településre. A XIX. század elején Pécsváradon a főtiszt lakban, a várban gyakran összejött Pécsvárad értelmiségi rétege, ebédre, késő esti játéokra.

²⁶ Kállay i.m. 187–231. old.

Míndez bizonyosan pezsdítően hatott a község kulturális, gazdasági és főképp társadalmi életére.

Baranya megye uradalmainak egyik jellemzője a birtokok szétszórt elhelyezkedése volt, ami hatással volt a gazdálkodásukra csakúgy, mint az igazgatásukra. A megye 1777-től hat járásra volt felosztva, és egy-egy járásban 5-6 uradalom birtoka is volt. A következő kimutatás az 1844. évi állapot szerint szemlélteti a (legalább 5 községből álló) birtokok elhelyezkedését Baranya megye járásaiban.

Négy járásban lévő uradalmak: bolyi uradalom (baranyavári járás, siklósi járás, mohácsi járás, pécsi járás), káptalani uradalom (siklósi járás, pécsi járás, hegyháti járás, szentlőrinci járás).

Három járásban lévő uradalmak: üszögi uradalom (siklósi járás, pécsi járás, szentlőrinci járás), püspöki uradalom (mohácsi járás, pécsi járás, hegyháti járás), székesegyházi uradalom (pécsi járás, hegyháti járás, szentlőrinci járás), szeminárium uradalom (pécsi járás, hegyháti járás, szentlőrinci járás).

Két járásban lévő uradalmak: sellyei uradalom (siklósi járás, szentlőrinci járás), dárdai uradalom (baranyavári járás, siklósi járás).

Egy járásban lévő uradalmak: bellyei uradalom (baranyavári járás), siklósi uradalom (siklósi járás), dombóvári uradalom (hegyháti járás), szentlőrinci uradalom (szentlőrinci járás), bakócai uradalom (hegyháti járás), Mindszenti uradalom (hegyháti járás).

A megye uradalmak mintegy két és fél évszázados történetének áttekintése során feltűnő, a „kötött (korlátolt) földbirtokok” számának növekedése. A pécsi egyházmegye földbirtoka, a felosztott szerzetesrendek birtokaiból létrejött közalapítványi birtokok, a hitbizományok, a felekezeti földbirtokok, vitézi telkek stb. az 1925. évi adatok szerint a Baranya megye összes földbirtokának több mint egyötödét jelentette.

Az uradalmak kiterjedése, birtokosainak személye, gazdálkodása, igazgatása sok változáson ment át kialakulásuktól, megszűnésükig. Vázlatos áttekintésük csupán a legszembetűnőbb sajátosságok bemutatására nyújt lehetőséget.

Borsy Judit

Egy német klasszikus, Lenau bánsági szobra és emléktáblája

Csatád (Lenaheim) bánsági település a régi Torontál, ma Temes megyében, Zsombolyától 14 kilométerre. Vasúton Zsombolyán keresztül – átszállással – közelíthető meg, közúton Bilédén és Kisjécsán keresztül.

Első okleveles említése 1482–1497 között történt Chata puszta néven. A török uralom alatt kihalt, 1767-ben telepítette újra Hildebrand temesvári igazgatósági tanácsos. Templomát 1769-ben, iskoláját 1800–1804 között építették.

1849. augusztus 5-i és 6-i szőregi, illetve besenyei csaták után 1849. augusztus 7-én a visszavonuló magyar hadakból húszezren érkeztek Csatádra. Augusztus 8-án az osztrákok elérik a magyar utóhadat s délután a helység alatt kisebb ütközet alakult ki. A magyarok Nagyjécsára hátráltak. Az összecsapásokban 14 halott maradt a csatatéren, sírjuk a temetőben keresztellett lett megjelölve.

Csatádon született a német irodalom klasszikusa, Nikolaus Lenau – teljes nevén Nikolaus Niembsch Edler von Strehlenau –, akinek tiszteletére a helység nevét Strehlenaura, Lenaudorfra majd végül 1920-ban a ma is használatos Lenaheimre változtatták.

A helységben 1911-ben 507 ház volt amelyet 2600 németajkú, római katolikus vallású egyén lakta. 1941-ben 662 házban 2611 lakos élt, akik közül 2421 németajkú, 61 magyar, 52 román, 17 egyéb anyanyelvű. Ma 724 házban körülbelül 2500 lélek él, közülük csupán 40 németajkú.